

ПРОБЛЕМА ФІЛОСОФІЇ СВІДОМОСТІ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР

І. М. Савицька, кандидат філософських наук

Досліджено феномен свідомості як найсуттєвіше визначення людини, умову її унікального буття, складну систему, що включає у свою структуру матеріальні та ідеальні компоненти, як сполучну ланку між людиною і рештою світу. Зосереджено увагу на складності проблематики людської свідомості, яка обумовлює різноманіття філософських рефлексій. Досліджено філософію свідомості як галузь знань, здатну творчо осмислити нові наукові дані, що стосуються матеріальних носіїв явищ свідомості.

Свідомість, суб'єкт, свобода, самовизначення особистості, філософія свідомості.

Зміна способів проблематизації свідомості в історії філософії та сучасної філософії, зумовлена змінами дослідницьких стратегій і предметних контекстів його аналізу, безпосередньо пов'язана з трансформаціями вихідних образів світу й людини, образів думки і філософії, її пізнавальних та перетворюючих можливостей. У сучасному світі особливо відчувається загострення та ускладнення боротьби за людський розумовий фактор, світорозуміння людей, їхні життєві, соціальні та духовні орієнтири, і саме тому значну роль відіграють об'єктивні оцінки сучасної філософської думки, особливо її філософсько-теоретичних конструкцій.

Актуальність цієї проблематики пояснюється тим, що без з'ясування природи людської свідомості не можна визначити місце і роль людини у світі, особливості її взаємовідносин із навколишньою дійсністю; питання про сутність свідомості, про її зв'язок з буттям є одним із найважливіших світоглядних і методологічних аспектів кожного філософського напрямку; всі проблеми сучасної суспільної практики органічно пов'язані з дослідженнями свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Свідомість, яка протягом століть вважалася незаперечною областю філософського аналізу, стала предметом дослідження в межах різних спеціальних наук і дисциплін. Для сучасної філософії свідомості характерний методологічний плюралізм, який проявляється в безлічі дослідницьких стратегій її вирішення. Тут можна виділити класичний,

некласичний та постнекласичний підходи. Так, дослідженнями свідомості в межах класичного підходу, зокрема аналітичної філософії, присвячені роботи Д. І. Дубровського, А. Грязнова, В. В. Васильєва, Дж. Марголіс, А. Ю. Алексеєва, С. В. Никоненко, та ін. До некласичних підходів свідомості можна віднести феноменологію (Брентано Ф., Гуссерль Е.), екзистенціалізм (Ясперс К., Сартр Ж. П., Хайдеггер М., Бубер М., Бахтін Н.), герменевтику (Шлейермахер Ф., Дільтей В., Гадамер Г.), які зазнали впливу аналітичної філософії. Переосмислення проблеми свідомості та її ролі у становленні людської екзистенції з позицій визначення методологічних засад, ментальної специфіки, культурологічного аналізу належать українським філософам І. В. Бичку, В. С. Горському, М. В. Поповичу, В. Г. Табачковському, В. І. Шинкаруку, які розглядають світову і вітчизняну філософську, духовно-культурну спадщину крізь призму специфіки національної свідомості. Екзистенційний зміст свідомості в онтологічних та гносеологічних концептах розкрито в працях В. П. Андрущенка, Л. В. Губерського, А. Є. Конверського, А. М. Лоя, М. М. Мамардашвілі та ін.

Філософська проблема свідомості, психіки і матерії виступає як одна з «вічних» і найбільш дискусійних тем, і одночасно, найскладніша у науковому пізнанні людини. Особливого значення нині набуває екзистенційно-персоналістський, антропологічний аналіз процесу смислоутворення духовно-усвідомлених цілепокладань у соціокультурній динаміці окремого етносу, нації, держави та особистості. Даний підхід потребує вивчення низки питань: співвідношення свідомості та самосвідомості; проблеми суб'єктивного; роль феномена «Я» у духовному визначенні смисложиттєвих цінностей буття; взаємопов'язаність ідеалу, цілепокладання та свободи як артефактів світоглядних орієнтацій; тотожність і відмінність менталітету й свідомості; співвідношення національної ідеї та національної свідомості. Кожна з цих змістовних проблем потребує окремого наукового підходу, аналізу та вирішення.

Мета дослідження – аналіз філософських аспектів проблем походження та сутності людської свідомості, визначення ролі світоглядного потенціалу філософії свідомості в процесі формування творчих основ людської свідомості.

Виклад основного матеріалу. Проблема свідомості, духу, духовності – одна з головних у філософії. Постійне звернення до даної проблематики свідчить як про існування теоретичних і методичних труднощів у її вирішенні, так і про постійний інтерес до з'ясування сутності феномена свідомості, механізму його розвитку та функціонування. Свідомість можна представити як суб'єктивну

реальність, пов'язану з діяльністю мозку і його дериватами: думками, почуттями, ідеями, забобонами, науковими та позанауковими знаннями. Але свідомість і сама сутність людини якісно відрізняють її від усіх інших живих істот. І тому дати визначення свідомості, що претендує на повноту, не уявляється можливим. Таємницю свідомості можна уподібнити таємниці людського буття. У ХХ–ХХІ столітті філософія свідомості стає одним із найпопулярніших напрямів досліджень, щорічно на цю тему з'являється величезна кількість літератури. Американський філософ Річард Рорті навіть заявив, що філософія свідомості нині є єдиною, насправді корисною, філософською дисципліною [4, с. 315].

Головними поняттями філософії свідомості є розум і свідомість. Вони виходять за межі чотирьох класичних філій: метафізики, гносеології, етики та естетики, але, насамперед, належать до перших двох. Як зазначав М. К. Мамардашвілі, особливе місце проблеми свідомості в історії культури та філософії пояснюється щонайменше двома обставинами. По-перше, свідомість виступає як граничне поняття філософії природи, суспільства, права, науки, моралі тощо, вона відкриває філософу можливість його особистісної реалізації, що знаходить вираження в тексті, і тим самим, існуючої в культурі не просто у вигляді досягнутої суми знань, а у вигляді реалізованої думки та способу буття. І друга обставина, що робить цю проблему особливо складною, полягає в тому, що свідомість – це достатньо дивне явище, яке є і яке, водночас, не можна вхопити, уявити як річ. Тобто, про неї, в принципі, неможливо побудувати теорію, дисципліну [2].

Концептуальний і методологічний плюралізм філософії свідомості супроводжується розширенням проблемного поля, проте класичні питання залишаються невирішеними. Вважається, що причина їх невирішеності – в односторонності підходів дослідження, коли проблеми свідомості ототожнюються з проблемами мозку, або з проблемами мови, або з проблемами соціальних структур. Так, нині у вирішенні питань зв'язку свідомості і мозку домінує матеріалістична позиція, яка спирається на досягнення нейронаук, але й вона неспроможна дати об'єктивне знання в даному питанні інакше, як відсікаючи ментальну активність людини від її найбільш очевидних характеристик. Таким чином, досягнення в галузі досліджень мозку ще більше загострили проблему суб'єктивності, але не вирішили її.

У різні історичні періоди формувалися різноманітні уявлення про свідомість, накопичувалися природничонаукові знання, змінювалися теоретико-методологічні підстави аналізу. Сучасна наука, використовуючи досягнення НТР, значно просунулася в

дослідженні природи субстратної основи свідомості, але, водночас, виявила нові аспекти свідомої діяльності людини, що потребують принципово інших теоретико-методологічних підходів філософського аналізу. Свідомість можна уявити як суб'єктивну реальність, пов'язану з діяльністю мозку і його дериватами: думками, почуттями, ідеями, забобонами, науковими та позанауковими знаннями.

Це завжди сприяло містифікаціям її природи й сутності. Ще в VI ст. до н. д. давньогрецький анатом і лікар Алкмеон з Кротона уперше висловив припущення, що наш мозок є центральним органом психіки, нашого мислення і свідомості, [3, с. 36]. Початком філософського опрацювання проблеми свідомості є платонівський діалог «Федон», концептуальна значущість якого не застаріла й нині. Тут Платон розглядає три основоположних концепції свідомості. При цьому важливість представляє не тільки кожна з цих концепцій окремо, але і їх спільний розгляд, завдяки чому задається загальне концептуальне поле проблеми свідомості для всієї наступної європейської думки. Але у представників натурфілософії (Фалеса, Анаксімена, Геракліта), а пізніше – у Демокріта, Епікура й Лукреція, душа тлумачилась як породжена матеріальними стихіями. Її надавали при цьому деякі характеристики розуму [6, с. 115]. В античній філософії свідомість причетна до розуму, що є космічним і виглядає як узагальнення дійсного світу, як синонім універсальної закономірності.

У середньовіччі філософія свідомості затрималася в межах християнської епістемології, вона тлумачила свідомість як «душу», в якій віра повинна поєднуватися з аргументами розуму, але пізнання Бога є містичним, ірраціональним. Пізніше, віра протиставляється розуму, якому відмовляється у спроможності дослідити основи Бога і віри (Тертулліан). В епоху Відродження проблема свідомості тлумачиться як інтелектуальна засада могутнього потоку творчості, який притаманний людині. Достатньо важливі концептуальні новації в розумінні свідомості відбуваються в Новий час. Перша й головна з них – відкриття феномена суб'єктивності (свідомості), пов'язана з декартівським *cogito*. Не менш важливі концептуальні зрушення пов'язані з лейбніцевою монадою і кантівською трансцендентальною єдністю аперцепції. Свідомість уперше стає предметом наукового пізнання.

У німецькій класичній філософії проблема свідомості й сама свідомість стає предметом ідеалістичного тлумачення, висувається ідея творчої сутності людської свідомості. Новий підхід у розумінні свідомості пов'язаний із виникненням діалектичного матеріалізму, який вивів матеріалістичні підстави походження свідомості, використавши теоретичні засади ідеалістичних систем посередників.

З точки зору цього напрямку, свідомість є похідною від матерії, вона вторинна і активна щодо неї. У 50-ті роки XIX ст. набула значного поширення вульгарно-матеріалістична точка зору на свідомість (Фогт, Бюхнер, Молешотт).

У посткласичній філософії статус проблеми свідомості актуалізувався у зв'язку з такими новими питаннями, як співвідношення свідомості і несвідомого, соціального та індивідуального, перспективами створення штучного інтелекту тощо. Свідомість суб'єкта у своїй безпосередності та співмірності з об'єктивною реальністю є не стільки відображенням дійсності, скільки її «життєвим світом», відмінним від об'єктивно-предметного існування. Центром свідомості суб'єкта виступає «Я», в якому інтегрується його інформаційно-пізнавальна база, унаслідок чого воно є особливою духовною формою освоєння природного і соціального світу і, разом з тим, формою саморозвитку. Царина духа, у центрі якої знаходиться «Я», є тією сферою свідомості, в якій відбувається не тільки перетворення об'єктивного на суб'єктивне, але активація суб'єктивного в об'єктивному, що визначає духовність як особливу смисложиттєву сферу людського досвіду [5, с. 124].

Основним внеском у сучасну філософію свідомості стала традиція аналітичної філософії. Її характерною особливістю при всьому різноманітті дослідницьких стратегій є прагнення раціональним чином обґрунтувати моністичний погляд на світ, подолати метафізику і замінити її аналізом всіляких «концептуальних каркасів». Тому всю міць своєї критики аналітична філософія спрямовує на картезіанський дуалізм, що породив протиставлення суб'єкта і об'єкта.

У свою чергу, в межах аналітичної філософії можна виділити стратегію логіко-лінгвістичного аналізу. Грязнов А. виокремлює основні лінії в розумінні процедури аналізу. Насамперед, це фреге-расселовська процедура, яка передбачає протиставлення «глибинного» логічного аналізу мови «поверхневому» граматичному аналізу. Представники цього напрямку вбачали в новій математичній логіці універсальний засіб вирішення багатьох філософських і наукових проблем, у тому числі й проблеми свідомості – «елімінації сумнівних, з логічної точки зору, сутностей і остаточного вирішення епістемологічних парадоксів» [6, с. 41].

Інша тенденція в розумінні аналізу пов'язана з концептуальним аналізом з метою переведення одних виразів, що мають невиразний сенс, в ясні вираження природної мови. І, нарешті, лінія Л. Вітгенштейна в інтерпретації філософського аналізу. Вітгенштейн Л. позбавляє свідомість змістовного наповнення та редукує його до набору «мовних ігор». При цьому мова виявляється в полі зору філософії не просто так, а в силу тієї ролі, яку відіграє лінгвістичний досвід у розвитку свідомості. Він осягає всі сфери пізнавальної

діяльності людини. Тому метод логіко-лінгвістичного аналізу є визначальним методом філософії, завдяки якому можливим стає проникнення в глибинні структури й осягнення підстав пізнавальної діяльності людини, і, відповідно, вирішення проблеми сутності свідомості, її онтологічного статусу.

Вітгенштейн Л. накреслює основні ідеї, які розроблюють усі представники аналітичної філософії в поясненні й розумінні свідомості, що представляють собою різні форми його редукціонізму, елімінації. Для аналітичної філософії в цілому характерним є принцип сцієнтизму, який виходить з переконання, що дослідження свідомості можливо лише засобами науки, оскільки особливості пізнавальної діяльності, характерні для природознавства, є еталоном для будь-якої пізнавальної активності. Прикладом цього і є всілякі варіанти фізикалізму.

Філософська рефлексія ХХ ст., поряд з функціональною і субстанціональною парадигмами, виявила й інші, не менш важливі вимірювання свідомості, пов'язані з формуванням екзистенціальної та феноменологічної традицій, де наголос робиться на описі досвіду індивідуальної свідомості при одночасному творчому внеску особистісних смислів у дійсність (Камю А., Гуссерль Е., Сартр Ж.-П., Тейяр де Шарден П., Хайдеггер М., Ясперс К. та ін.). На противагу класичним онтологічним моделям, свідомість тут постає не як феноменологія духу, але сам світ постає як феномен людської свідомості, яка при такому підході трактується не стільки як відображення, скільки як осмислення, творче конструювання сенсу дійсності, що задає і формує світоглядне бачення «життєвого світу» людського буття.

Межа ХХ–ХХІ століть була початком кардинальної трансформації панівної наукової парадигми свідомості. Вона породила переосмислення філософських постулатів, пов'язаних із феноменом свідомості. На статус фундаментальних підстав нової наукової парадигми стали претендувати три філософських положення, які отримали певну теоретичну й емпіричну підтримку з боку постнекласичного природознавства. Перше: інтеграція свідомості у фізичну картину природи. Друге: онтологізація свідомості через польові, вакуумні, динамічні або інформаційні стани матерії. Третє: відмова від фізикалістського редукціонізму як філософського принципу пояснення свідомості науки [3].

Повертаючи проблему в її онтологічну основу, визначимо, що свідомість є абсолютним атрибутом матерії – у своєму розвитку матерія не може недорозвинутися до ідеальної форми самовідображення. Об'єктивно-історичними засадами виникнення свідомості виступає поява особливого саморуху матерії, коли опосередковано, через перетворюючу навколишній світ людську

трудова діяльність, вона породжує новий світ. Таким чином, філософія свідомості постає як галузь знань, що здатна творчо осмислювати нові наукові дані, які стосуються матеріальних носіїв явищ свідомості.

У контексті філософії свідомості нового значення набуває питання про існування свободи волі. На думку американського дослідника Деніела Деннета, таємниця феномена свідомості цілком переборна при більшій свободі уяви і мобілізації сучасної когнітивної культури. Сучасний філософ не може осмислювати свідомість, не спираючись на те, що зроблено в когнітивних науках, психології, науках про штучний інтелект, у біології та нейрофізіології, і не вибудовуючи свої концепції як галузі філософії науки [7, с. 3].

Висновки. Отже, філософське поняття свідомості є інтегруючим ключовим поняттям для аналізу взаємин людини з дійсністю, світом, характеристики однієї з фундаментальних властивостей високоорганізованої матерії, яке полягає в активній, творчій здатності людини як соціальної істоти зображувати і пізнавати об'єктивний і суб'єктивний світ у формі ідеальних образів. Свідомість слід розглядати не тільки як джерело різноманітних знань про світ, а й як органічну і діяльну частину цього світу. У гносеологічному плані філософія свідомості являє собою можливість дослідження «життєвого світу» людини, який детермінується як з боку єдиного енергоінформаційного поля свідомості, так і зовнішнього світу. Індивідуальна свідомість формується під впливом цих двох світів, але, водночас, вона унікальна і неповторна, що й викликає особливий інтерес дослідників.

Одним із завдань філософії свідомості є дослідження можливостей індивідуальної свідомості з оволодіння прихованими енергіями більш тонкого плану, ніж відомі нам фізичні сили. Особливість методології подібного роду досліджень полягає у визнанні аксіологічних аспектів пізнання, що в межах традиційної науки категорично виключалося. Як зазначав Гегель, «філософія повинна бути не розповіддю про те, що відбувається, а пізнанням того, що в ньому істинно, і з істинного вона повинна далі досягнути те, що в оповіданні виступає як проста подія» [1, с. 22].

Філософія свідомості, як самостійна галузь філософії, розв'язує не тільки загальнотеоретичні завдання дослідження свідомості, але й володіє величезним світоглядним потенціалом для формування творчої свідомості людини. Можна зазначити, що процес діалогу дослідників феномена свідомості й самого феномена свідомості, вступив у чергову фазу перегляду діалогової інтерпретації та узгодження сенсу, що міститься в концепції самого себе окремих течій і напрямів філософії свідомості. Необхідно раціонально підійти

до аналізу всього різноманіття людської дійсності, щоб, осмисливши сутність людини і сутність історичного процесу, бути здатним приймати рішення, що відповідають вимогам самого життя і забезпечують зв'язок минулого, сьогодення і майбутнього в інтересах суспільства й особи.

Список літератури

1. Гегель Г. Наука логики / Г. Гегель. Т. 3. – М. : Мысль. – 1972. – 371 с.
2. Мамардашвили М. К. Сознание как философская проблема [Электронный ресурс] / М. К. Мамардашвили. – Режим доступа : <http://homepages.tversu.ru/p001768/philosophy/text's/mamardashvili>
3. Меркулов И. П. Когнитивная модель сознания / И. П. Меркулов // Эволюция. Мышление. Сознание. М. : Канон, 2004. – 352 с.
4. Рорті Р. Філософія і дзеркало природи / Р. Рорті // Сучасна зарубіжна філософія. Течії та напрямки.– К. : Ваклер, 1996. – С. 296–358.
5. Хант Г. Т. О природе сознания: С когнитивной, феноменологической и трансперсональной точек зрения / Г. Т. Хант ; пер. с англ. А. Киселева. – М. : Издательство АСТ и др., 2004. – 555 с.
6. Патнем Х. Філософія свідомості / Х. Патнем. М. : Будинок інтелектуальної книги, 1999. – 240 с.
7. Dennett D. Elbow Room: the Varieties of Free Will Worth Wanting. Oxford Cambridge, Mass. : The M.I.T. Press, 1984. – 200 p.

Исследован феномен сознания как наиболее существенное определение человека, условие его уникального бытия, сложная система, включающая в свою структуру материальные и идеальные компоненты, как связующее звено между человеком и остальным миром. Акцентируется сложность проблематики человеческого сознания, которая обуславливает многообразие его философских рефлексий. Философия сознания предстаёт как область знаний, способной творчески осмыслить новые научные данные, касающиеся материальных носителей явлений сознания.

Сознание, субъект, свобода, самоопределение личности, философия сознания.

The phenomenon of consciousness as the most significant determining the human condition of being unique, complex system, which includes the structure material and ideal components as a link between man and the rest of the world. The purpose of this paper is historically-philosophical analysis of the origin and nature of human consciousness, defining the role of ideological consciousness-building philosophy in shaping the creative foundations of human consciousness. Philosophy of mind appears as a field of knowledge, able to creatively

reflect new scientific evidence relating to tangible media phenomena of consciousness.

Consciousness, subject, freedom, self-identity, philosophy of mind.

УДК 141:323.1"19"(477)(091)

ПОЛІТИЧНИЙ СВІТОГЛЯД С. БАНДЕРИ В КОНТЕКСТІ ТОТАЛІТАРНОЇ ІДЕОЛОГІЇ ХХ ст.

С. В. Сторожук, доктор філософських наук

Обґрунтовано необхідність реабілітації духовної спадщини представників українського національного руху загалом та С. Бандери зокрема. Окреслено витoki та зміст таких тоталітарних ідеологій, як фашизм і нацизм; доведено докорінну відмінність світоглядних засад духовної спадщини С. Бандери й тоталітарних ідеологій ХХ ст. Показано ідейну спорідненість С. Бандери із започаткованим Й. Гердером «ліберальним націоналізмом».

Символ, нація, держава, тоталітаризм, революція, імперіалізм, націоналізм.

«Національне торнадо», що про пронеслося над Україною на зламі 2013–2014 рр. поставило перед українським суспільством ряд важливих економічних, політичних, міліарних та територіальних проблем. Усі вони, більшою чи меншою мірою, зумовлені суперечністю суспільно-політичного світогляду українського народу. Українська історія, а точніше її інтерпретація, змінювалася в межах панівних державних утворень, яких тільки у ХХ ст. налічувалося близько десяти. Усе це призвело до того, що різні частини українського суспільства характеризуються не тільки відмінними ментальними характеристиками, баченням подальшого геополітичного розвитку України, але й відмінними цінностями та символікою. Звичайно, у даному випадку йдеться не про затверджені конституцією державні символи, а про ті, що сформувалися під впливом різних соціокультурних та політичних подій у різних регіонах України.

Серед сформованих суспільною свідомістю символів провідне значення належить людям, які, сформувавши консолідуючі українське суспільство ідеї, самі стали тими символами, що